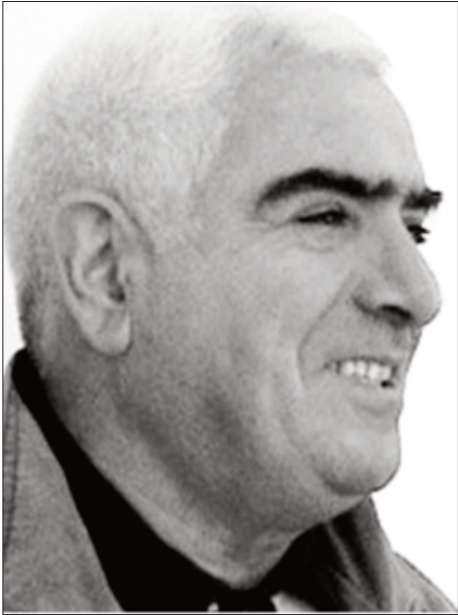

N rıman N rımanov - siyas ti

Rəhim ƏLİYEV

(Əvvəli ötən sayımızda)

Nərimanov bu işlərin içindəydi və hazırlanan siyahılardan xəbəri var idi. O, Bakıya XI Qızıl Ordunun işğalından iki həftə sonra, Moskvada V.İ.Lenin tərəfindən təsdiq və qəbul görüşündən sonra gəldi. Bu gecikmə iki həftədə Azərbaycanda güllələnən siyasətçilərin qətlindən guya xəbərsiz olması təəssüratını yaratmalıydı. Belə də oldu. Nərimanov inqilabi terroru pisləmədi, amma siyahılardakı bəzi ikinci dərəcəli şəxslərin güllələnməsi əleyhinə çıxdı. Müsavat hökuməti hakimiyyəti dinc yolla təhvil verdi: amma bolşeviklər Bakıya girəndən sonra Müsavat hökumətinin antirusiya ovqatlı bütün üzvlərini Kondratyevin başçılığı, erməni terrorçularının əli ilə qətlə yetirdilər. Bu cinayətlərdə bolşevik rejiminin Bakıda formal rəhbəri olan N.Nərimanovun da müəyyən məsuliyyətdən danışıla bilər.

Müəssisələr məclisinə seçkilər zamanı Nərimanov bolşeviklərin taktikasına tərəfdar çıxdı, Rusiya xalqlarının Milli-Mədəni Muxtariyyəti şüarını rədd etdi. Bu şüarın müəllifi Kerenski hökuməti idi və Müəssisələr məclisinə seçkilər hər yerdə bu şüar altında keçirdi. M.Ə.Rəsulzadə isə 1917-ci ilin dekabrından bu şüarı müdafiə etdi. Burada Nərimanovun və Zeynalabdin Tağıyevlə bir mövqedə qalan M.Ə.Rəsulzadənin yolu həmişəlik ayrıldı. Azərbaycanın Milli-Mədəni Muxtariyyəti şüarında bu ölkənin müstəqil dövlət olmasına da işarə var idi və bu, hətta İranda saray nökrələrini qəzəbləndirdi, Rəsulzadə şantaj və ittiham predmeti oldu. Halbuki o, şüarın müəllifi yox, sırayı tərəfdarı idi. Bu şüar Moskvada oturan bolşeviklərin S.Şaumyanın və Caparidzenin əli ilə Mart qırğınlarını törətməsinin əsas səbəblərindən biri oldu. Bu, erməni-müsəlman davası yox, tam mənada Bakı neftinə görə xristian-müsəlman davası idi. Ermənilər özləri nə Bakıda, nə Cənubi Qafqazda heç vaxt siyasəti qüvvə olmayıblar. Rus ordusunun aləti və bir hissəsi olublar, onun geyimini geyib onun silahını tutublar. Nə vaxt rus ordusu Ermənistandan və Xankəndidən çıxsa, həmin gün erməni problemi 99 faiz yox olacaqdır. 1919-cu ildə Fövqəladə Komissiyaya ifadə verən elə dükançı hacılar var idi ki, çoxluq kimi ermənilər belə elədi yox, rus-erməni dəstələri be-

lə elədi deyirlər. Yəni o vaxt da Mart qırğınları üçün əmrin Moskvadan gəldiyini başa düşənlər var idi.

* * *

Nərimanovun taleyini həll edən sənəncü hadisə 1920-ci ilin mayında Bakıda Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri olandan sonra XI Qızıl Ordunun Xüsusi şöbəsinin rəisi Kondratyev, Bakı erməniləri və gənc Azərbaycan bolşevikləri ilə konflikt oldu.

N.Nərimanov özü 1923-cü ildə yazırdı ki, 27 aprelə Bakıda heç bir inqilab olmayıb. Hakimiyyət Demokratik respublika parlamentinin rəsmi qərarı ilə Azərbaycan Bolşeviklərinə təhvil verilib. Amma XI Qızıl Ordu Bakıya girən kimi hakimiyyət onun Məxfi şöbəsinə və onun rəisi Kondratyevə keçdi. Çünki Moskvanın planları hər yerdə olduğu kimi, orduya tapşırılmışdı. İnkilab komitəsi sözü isə iki ay davam edən kütləvi terroru pərdələmək üçün idi. Hələ Həştərxanda İki Kommunist polkunun layihəsi hazırlanmışdı. Ona əsasən iranlı fəhlələrdən olan əsgərləri məhkəməsiz güllələnmələrdə iştirak edirdilər. Pərdə üçün dörd rus-erməni əsgərinin yanında bir müsəlman olurdu. Məhkəməsiz öldürülənlərin sayı hələ də hesablanmayıb. Çünki cinayətlərin izlərini göstərən arxivlər məhv edilib, ya Azərbaycandan çıxarılıb.

Azərbaycan İnkilab Komitəsinin başında Moskvada təsdiq olunmuş Üçlük dururdu: N.Nərimanov, M.D.Hüseynov (müavin, Azərbaycan Kommunist Partiyasının sədri), Əliheydər Qarayev. Mirzə Davudun 26, Əliheydər 24 yaşları vardı. Onlara tapşırılmışdı ki, Nərimanov rusların rəyinə qarşı nə təklif versə, əleyhinə səs verin. Moskvanın göstərişlərini isə müdafiə edin. Bu iki uşaq da bunu icra edir və Nərimanovun siyasəti iradəsini neytrallaşdırırdılar. Qalırdı bircə adı. Amma Nərimanov daim Moskvaya, yoldaş Stalinə məxfi şikayətlər və məruzələr yazırdı. İ.Stalin isə Moskvada Cənubi Qafqazın kuratoru, bura göndərilən bütün qərarların müəllifi idi.

Nərimanov, əslində, Stalindən onun özünə şikayət edirdi. Stalin, əlbəttə, boğaza yığıldı və 1922-ci ilin mayında Nərimanovu Azərbaycandakı vəzifələrindən çıxardı, həmin ilin dekabrınadək İkinci Azərbaycan respublikasının əsas qurumları ləğv edildi və Nərimanov Tiflisə köçəsi oldu. Təzə federasiyada vəzifə başına N.Nərimanov düşmənlərdən gənc müsəlman bolşeviklər gətirildi. Halbuki, o özü hələ 1921-ci ilin oktyabrında Moskvada bolşevik Siyasəti bürosundakı iclasda Zaqafqaziya Federasiyası yaradılmasına tərəfdar çıxdı. Yəqin, Nərimanov bu Federasiyada öz yerini başqa cür təsəvvür edirdi. Amma qərar praktiki icraya başlayanda onun öz taleyi belə özündən xəbərsiz həll edildi. 1922-ci ilin dekabrın 13-də Zaqfederasiya Cəvətinin Bakıda qəbul etdiyi qərarlardan sonra Nərimanov Tiflisdən də Moskvaya köçəsi oldu. Azərbaycanda İkinci Respublikanın manatı əvəzinə Zaqfederasiyanın öz təzə rublu işlənməyə başladı. Onun qəddar düşməni Kondratyev Zaqfederasiya ÇK-nin müavini təyin olundu, Tiflisdə Çar dövrü Cənubi Qafqazın Məxfi Şöbəsinin tutduğu binada oturmağa başladı. Formal olaraq Nərimanovun vəzifəsi böyüdü. O, SSRİ Ali Sovetinin Zaqafqaz-

ziya üzrə sədr müavini oldu. Amma birləşmənin mahiyyətə onun üçün tələ olduğu aşkar oldu. Sovetlərdə heç bir hakimiyyət yox idi.

Öləndən az sonra N.Nərimanovun irsi "Milli uklon" tərəfdarı kimi pisləndi Bakıda və Moskvada. Bu, İ.Stalinin intiqamı idi: Nərimanov onun əlaltıları olan S.Kirov, A.Mikoyan, S.Orconikidze, Mirzəyan, Sarkis kimi adamları müstəmləkəçi adlandırmışdı. Bolşeviklərin Şərq siyasətinin rəhbəri olmaq iddiasına düşmüşdü. Onda bəs İosif Stalin kim idi? Qafqaz və Şərq siyasəti ilə ancaq Stalinin öz adamları, erməni məmurlar məşğul ola bilərdi. N.Nərimanov isə müalicədə olan V.İ.-

Leninin seçimi idi. Üstəlik, Nərimanov Avropada sosialist inqilabı olacağı nəzəriyyəsinə istehza ilə qiymət verirdi.

Nərimanovun siyasəti irsinin bizim üçün ən qiymətli cəhəti İkinci Azərbaycan Respublikası yaradılmağa və ləğv ediləndə Azərbaycan torpaqlarının və sərhədlərinin düzgün tanınması uğrunda mübarizəsi idi. Bu yolda o, sona qədər təkbaşına mübarizə edib. Bu mübarizələrin çoxu bağlı və aparat mübarizələri idi. Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsi haqda qəbul edilmiş qərarı bir gün ərzində əksinə dəyişilməsinə nail olub. Onu hansısa torpağı verməkdə günahlandırmaq tarixi həqiqətləri danmaqdır. Elə müsəlman sosializmi nəzəriyyəsi də İkinci Dünya müharibəsindən sonra Şərqdə yayılıb N.Nərimanovun fərziyələrini təsdiq etdi. Azərbaycan dövlətçilik tarixi N. Nərimanovsuz təsəvvür edilə və dərk edilə bilməz. Elə buna görə Heydər Əliyev də onun təmiz adının üzə çıxması üçün rus-erməni qardaşlığı ilə mübarizələr apardı, Bakının mərkəzində ona S.M.Kirovun mənfur heykəlinə uca abidə qoydu.

Nərimanovun sovet dövrü mübarizələri geniş və ibrətamizdir. Bu mübarizələr bir tərəfdən tariximizin bir hissəsidir. İkinci tərəfdən, məxfilik müstəvisində aparılmağa da, Azərbaycan publisistik fikrinin parlaq abidələridir. Bu günə qədər heç bir azərbaycanlı siyasətçi Moskvaya qarşı onun kimi açıq və amansız mübarizə aparmayıb, bu iş onun qədər qüvvə sərf etməyib. Azərbaycanda siyasətçi olmaq istəyənlər, xalqın taleyi ilə maraqlananlar bu mübarizələrin tarixini və məntiqini bilməlidirlər.

Amma bizdə 1956-cı ildən Nərimanovun süni və steril obrazı yaranıb. Bunun da səbəbi vardır: birinci, bu obraz Nərimanov-Moskva konfliktinin üstünü bağlayır. 1956-cı ildə Nərimanovun bədii əsərlərinin çapına icazə verildi. Amma siyasəti irsi bağlı olaraq

qaldı: bu irsi açıb-ağartmaq olmazdı, çünki Moskvanın və rus-erməni qardaşlığının əleyhinə idi, onun qərarlarını şübhə altına alırdı, müzakirəyə qoymurdu. Nərimanovun faciəsi fərdi deyildi, bu, rus bolşevizminə bel bağlanmış onlarca azərbaycanlı siyasətçinin faciəli taleyinə bir açar idi. 1956-cı ildə hələ Mikoyan da Siyasəti Bürodə idi...

Bəzi müəlliflər Nərimanovdan bir türkçü ideoloqu düzəltmək istəyirdilər. Bu doğru deyildir, Nərimanov müsəlman bolşeviki idi. Onun Türkiyədə 1918-1923-cü illərdə baş verən proseslərlə bağları onun özündən yox, Rusiya xarici siyasətindən gəlirdi. Bolşevik Rusiyası İngiltərə, ABŞ və Fransa ilə bərgə Osmanlı Sultanlığını aradan götürmək, xüsusilə, Sultanın Xəlifəlik statusunu ləğv etməyə çalışırdılar. Saydığımların məxfi xidmət orqanları Türk millətçiliyi ideyalarını osmanizmi məhv etmək aləti kimi himayə edirdilər. Ona görə Ənvər paşa iki ilə yaxın Moskvada yaşadı və işlədi. Stalin gəlib Məhəmməd Əmini Moskvaya apardı. Bu adamlar Osmanlı sultanının ölkədən qovulmasına qədər lazım idilər. Ənvər paşanın Orta Asiyaya qaçmasını isə Nərimanov avontürə adlandırır. Atatürk 1917-ci ildə Sultanın yavəri idi, amma öz hakimiyyətinin Avropa dövlətləri tərəfindən tanınması xatirinə əvvəlcə ingilislərin sifarişli ilə Sultanın Xəlifəlik statusunu ləğv etdi, sonra özünü ölkədən qovdu. Atatürk türkçülüğün nə olduğunu bilmirdi, amma hakimiyyətin nə olduğunu bildirdi.

Amma İran inqilabı və onun xadimləri ilə Nərimanovun şəxsi əlaqələri var idi. Orda sosialist inqilabı təşkil etmək üçün Leninə məsləhətlər də verirdi. Amma İranda inqilabın baş tutmamasını Şərqi özünəməxsus cəhətlərin nəzərə alınmaması ilə izah edirdi. Onun babaları da iranlı idilər.

Bu il N.Nərimanovun doğumunun 150-ci yubileyidir. Birinci vəzifə onun ana dilində olan əsərlərini ana dilində, rus dilində olan əsərlərini rus dilində yenidən toplayıb akademik səliqə ilə, olduğu kimi, redaktəsiz çap etmək lazımdır. Nərimanovu ideallaşdırırlar həmişə bundan qorxublar. Çünki onun publisistikası çox ziddiyyətlidir və bu, ideal obraza sığmır. Amma bu obraz artıq sındırılıb. Nərimanovun siyasətçi obrazının meydana çıxması labüddür. Bu obraz isə bütün siyasətçilərin obrazı kimi ziddiyyətlərlə doludur. N.Nərimanovun başçı olduğu Xalq Komissarları Sovetinin üzvlərinin hər biri ikinci Nərimanovdular, əvvəlcə Moskvaya xidmət ediblər, sonra əl-ayağa dolaşanda məhv ediliblər.

Bolşevik senzurasından ən çox əziyyət çəkən qələm adamlarından biri elə N.Nərimanov özüdür. Professor Teymur Əhmədov onun haqda son kitablarından birini "Bir şəhid ailəsinin tarixçəsi" adlandırıb. Nərimanov xoşbəxt və tragik bir tale yaşayıb. Onun bioqrafiyası xalqımızın tarixi faciələrindən bir hissəsidir. Yeni cahillərin onu tanımadan ifşa etmək cəhdləri yolverilməzdir və tragikdir, çünki N.Nərimanovun bizə nişan verdiyi maarif yolunda, güman ki, hələ çox da irəliləməmişdir.